

УДК 631.151

Вектори реформування сільськогосподарської галузі України з позицій сталого сільського розвитку

Коблянська І.І.

кандидат економічних наук, доцент кафедри економіки
Сумського національного аграрного університету

Кутах К.М.

асистент кафедри економіки
Сумського національного аграрного університету

На основі встановлених невідповідностей сучасного стану сільського господарства України цілям сталого сільського розвитку підкреслюється необхідність переходу від індустріального сільськогосподарського виробництва до моделі локальних ринків продовольства. Запропоновано напрями удосконалення державної аграрної політики, які сприятимуть регіоналізації та диверсифікації сільськогосподарського виробництва.

Ключові слова: сільське господарство, сталий сільський розвиток, регіональні агропродовольчі ланцюги, диверсифікація сільськогосподарського виробництва, державна аграрна політика.

Koblianska I.I., Kutahk E.N. ВЕКТОРЫ РЕФОРМИРОВАНИЯ СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННОЙ ОТРАСЛИ УКРАИНЫ С ПОЗИЦИЙ УСТОЙЧИВОГО СЕЛЬСКОГО РАЗВИТИЯ

На основе выявленных несоответствий современного состояния сельского хозяйства Украины целям устойчивого сельского развития подчеркивается необходимость перехода от индустриального сельскохозяйственного производства к модели локальных рынков продовольствия. Предложены направления совершенствования государственной аграрной политики, которые будут способствовать регионализации и диверсификации сельскохозяйственного производства.

Ключевые слова: сельское хозяйство, устойчивое сельское развитие, региональные агропродовольственные цепи, диверсификация сельскохозяйственного производства, государственная аграрная политика.

Koblianska I.I., Kutahk K.N. VECTORS OF REFORMS IN AGRICULTURE OF UKRAINE FROM THE VIEWPOINT OF SUSTAINABLE RURAL DEVELOPMENT

On the basis of the educed inconsistencies of the current state of agriculture of Ukraine and objectives of sustainable rural development, there is highlighted the need to move from an industrial agricultural to the model of local food markets. There are proposed the main directions of improving the state agricultural policy to promote the regionalization and the diversification of agricultural production.

Keywords: agriculture, sustainable rural development, regional agrifood chains, diversification of agricultural production, state agricultural policy.

Постановка проблеми. Сільське господарство є однією з основних галузей національної економіки, створюючи умови для її розвитку через забезпечення населення продовольством (що є необхідним із погляду відновлення робочої сили), вивільнення ресурсів та капіталу, формування попиту на продукцію та послуги інших галузей, а також притоку капіталу від експортних поставок та ін. Водночас сільське господарство постає і як невід'ємна складова сільського буття: як джерело ресурсів, сфера реалізації трудового потенціалу, визначальний чинник змістового наповнення векторів соціальних трансформацій тощо. Така багатоаспектність значення та функцій сільського господарства визначає й відповідні цілеві орієнтири його подальшого розвитку: економічна ефектив-

ність, соціальна орієнтованість, екологічна збалансованість, інтеграція цілей розвитку галузі з цілями сільського розвитку.

З часу проголошення незалежності України, проблематика розвитку сільського господарства та сільських територій повсякчас перебуває в центрі уваги наукових та урядових кіл. За майже чверть століття, що минула, прийнято цілу низку програмних документів, зокрема [1] спрямованих на відродження українського села та підвищення ефективності функціонування вітчизняного Агропромислового комплексу (далі – АПК). Проте на практиці ці заходи не забезпечили отримання бажаного кінцевого результату. Так, окремі позитивні тенденції розвитку АПК нівелюються погіршенням соціально-демографічної ситуації на селі, посиленням моно-

полізації аграрного ринку, тінізацією окремих видів діяльності, поширенням непрозорих схем щодо державної підтримки агровиробників тощо. Як наслідок, сільське господарство залишається одним із найбільш проблемних секторів вітчизняної економіки, а інволюційні процеси на сільських територіях набули значних масштабів. Із цих позицій, наукові дослідження, спрямовані на встановлення глибинних причин низької ефективності втілюваних в Україні реформаторських рішень у сфері сільського господарства та сільського розвитку, а також векторів удосконалення державної політики в цій сфері є актуальними та важливими.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Вагомий внесок у становлення і розвиток концептуальних та методологічних засад сталого сільського розвитку, вироблення принципових засад державної політики, адекватної цілям розвитку села, а також механізмів її реалізації зробили такі зарубіжні вчені: Я. Вандер Пльог, К. Кникель та Х. Рентінг. Т. Марсден та Р. Сонніно, Дж. Бенкс, А. Трегер, Ф. Арфіні, Дж. Беретті, А. Морескотті. Ці питання, досліджені в контексті соціально-економічних умов функціонування та розвитку українського села, знайшли своє відображення у працях вітчизняних науковців, серед яких: В. Борщевський, Ю. Лупенко та В. Месель-Веселяк, Є. Мішенін, Р. Косодій та В. Бутенко, О. Павлов, П. Саблук та Л. Курило, О. Славкова та інші.

Вченими достатньо ґрунтовно опрацьовані питання щодо значення, ролі, а також організаційних засад реалізації сільськогосподарського виробництва з позицій забезпечення сталого, екологічно збалансованого розвитку сільських поселень та територій [2; 10-13]. Підкреслено необхідність забезпечення диверсифікованого сільського господарства [10; 2], що розглядається як основа для формування багатокладної сільської економіки, вказується на необхідність розвитку підприємництва та вдосконалення організаційних форм реалізації виробничих процесів та відносин [11; 2; 3; 12] як рушіїв сталого сільського розвитку. Водночас недостатньо уваги приділено дослідженню взаємоузгодженості цілей розвитку села та сучасного стану розвитку агровиробництва в Україні. Потребують більш глибокого вивчення питання щодо того як має бути побудоване, функціонувати та розвиватися сільськогосподарське виробництво в Україні, щоб забезпечити вирішення завдань із досягнення стратегічних цілей сталого сільського розвитку.

Метою статті є визначення пріоритетних напрямів реформування сільського господарства в Україні, а також відповідних орієнтирів подальшого розвитку державної політики в галузі задля забезпечення сталого сільського розвитку.

Основні результати дослідження. Сільськогосподарське виробництво є важливою складовою сільської економіки, що обумовлено як історично [2, с. 12], так і функціонально – зростання виробництва продукції та безпеки продовольства визнано FAO одними з головних цілей програми сталого розвитку сільського господарства та сільського розвитку [3, с. 62]. В економіці України сільськогосподарське виробництво є основним користувачем земельних ресурсів: станом на початок 2016 р. площі сільськогосподарських угідь становили 41507,9 тис. га, тобто 68,8% території країни. При цьому 54% території країни становить рілля [4]. Така ситуація у сфері сільськогосподарського землекористування недостатньо відповідає цілям сталого сільського розвитку, оскільки суперечить принципам раціонального природокористування та охорони навколишнього природного середовища, а також перешкоджає розвитку нових видів економічної діяльності в сільській місцевості поза аграрним виробництвом.

Втім лише обсяги залучених ресурсів не надають вичерпної інформації щодо стану галузі та перспектив її розвитку. Важливим є спосіб їхнього використання, ступінь реалізації в різних виробничих процесах із виробництва продукції та послуг. Зрештою зміст та організація сільськогосподарського виробництва визначають економічний та соціокультурний рівень розвитку сільської місцевості, а також стан навколишнього природного середовища.

Аналіз статистичних даних свідчить про формування індустріальної моделі сільського господарства в Україні. Так, за період із 2000 р. по 2015 р. у структурі загальних посівних площ країни посіви кукурудзи зросли у 3 рази (до 15,3% загальної посівної площі), соняшнику – у 1,7 рази (до 19,0%), ріпаку – у 3,2 рази (до 2,5%), сої – у 33,2 рази (до 8%). При цьому площі чистих парів за аналізований період скоротились у 5,2 рази і досягли у структурі посівних площ 2015 р. лише 2,3%, а посіви багаторічних трав зменшились у 2,9 рази – до 3,8% [5]. Вищенаведене свідчить про формування екстенсивного, природожижацького способу використання земельних ресурсів в угоду експортоорієнтованому великотоварному виробництву зернових і

технічних культур. Індустріалізація сільського господарства також має й важливі соціально-економічні наслідки для розвитку села, які, зокрема полягають у такому:

- скорочення зайнятості сільського населення в сільськогосподарському виробництві через розвиток машинооснащених виробничих процесів;

- сировинно зорієнтоване великотоварне виробництво зернових і технічних культур не сприяє диверсифікації економічної діяльності, оскільки не формує в сільській місцевості попит на інші функціонально пов'язані види діяльності (логістичне забезпечення та сервісне обслуговування, перероблення, маркетинг і прямі продажі, послуги кінцевим споживачам та ін.);

- створена як результат використання природної компоненти ресурсного капіталу сільських територій вартість недостатньо компенсується фінансовими надходженнями до локальних бюджетів через адміністративно встановлений низький (порівняно зі світовою практикою) розмір грошової оцінки земельних ресурсів й обумовлені цим занижкі величини податкових надходжень, а також особливості справляння та міжбюджетного розподілу податків і зборів;

- акумульовані фінансові ресурси великих бізнес-структур забезпечують їм лідерство на ринку оренди земель [2, с. 157], тим самим перешкоджаючи розвитку середнього та малого бізнесу;

- індустріалізація сільського господарства не лише не гарантує продовольчу безпеку держави, а й створює додаткові ризики з її забезпечення [6]. Тут підкреслимо, що у 2015 р. фактичний обсяг споживання українцями м'яса та м'ясопродуктів становив у середньому лише 64% від раціональної норми, молока та молокопродуктів – 58%, риби та рибопродуктів – 43%, плодів, ягід та винограду – 55%. За товарними позиціями «риба та рибопродукти», «плоди, ягоди та виноград» частка імпорту становить більше граничних із погляду імпортозалежності 35% [7]. Певною мірою така структура внутрішнього ринку цих товарів пояснюється імпортом нетрадиційної для виробництва в Україні продукції. Водночас цілі з імпортозаміщення слід було б розглядати як стратегічні в контексті забезпечення продовольчої безпеки держави, а також формувати ядро державного регулювання в межах аграрної політики. Сучасна ж ситуація, зокрема в галузі виробництва плодів, ягід та винограду свідчить

про протилежне: з 2000 р. по 2015 р. площа плодово-ягідних насаджень скоротилася на 44,7%, досягнувши значення 235 тис. га, а площа виноградних насаджень скоротилася більше ніж удвічі та склала лише 45 тис. га. При цьому якщо обсяги виробництва плодів та ягід, завдяки зростанню продуктивності в галузі, збільшились у 1,5 рази, то винограду – зменшились на 55% [5].

Такі з позицій забезпечення сталого сільського розвитку «вади» вітчизняного сільськогосподарського виробництва є прямим наслідком здійснюваної в галузі державної політики. Відповідно до Закону України «Про державну підтримку сільського господарства України» реалізація положень якого повинна сприяти забезпеченню продовольчої безпеки населення [8, с. 1, п. 1.1], плоди, ягоди та виноград, риба та рибопродукти, на відміну від зерна пшениці, кукурудзи, насіння соняшнику та ін. не є об'єктом державного цінового регулювання (ст. 3.3), що є одним із основних інструментів сформованої аграрної політики в Україні (розділ II Закону [8]). Також слід відзначити, що комплекс механізмів та інструментів державного регулювання галузі (субсидювання, пільгове кредитування, компенсація лізингових платежів [8]) фактично зводився лише до пільгового режиму відшкодування податку на додану вартість (ПДВ). Це означає нерівний доступ різних категорій виробників, зокрема особистих селянських господарств (ОСГ), до засобів державної підтримки, оскільки отримати відшкодування ПДВ можуть лише учасники організованого ринку сільськогосподарської продукції. Реалізація державної підтримки в такому форматі також призводить до поширення механізмів оптимізації податкових виплат агрохолдингами, а бюрократизація та непрозоре адміністрування механізму відшкодування ПДВ не стимулюють розвиток диверсифікованого середнього та малого бізнесу на селі. Необхідно підкреслити, що у 2015 р. ініційоване громадське обговорення проекту Закону «Про стимулювання розвитку агропромислового комплексу України» [9], яким пропонуються до впровадження також і заходи з підтримки малих сільськогосподарських виробників (ст. 4, п. 1, ст. 23 [9]). Зберігаючи традиційні для вітчизняної аграрної політики інструменти підтримки – цінове регулювання та інтервенції, проект Закону [9] водночас не містить серед переліку об'єктів державної аграрної інтервенції продуктів садівництва, овочівництва, а також виключає, порівняно з

попереднім переліком, м'ясо та субпродукти забійних тварин (ст. 9). Доцільно підкреслити також і те, що, спрямована на підтримку великого бізнесу та експорту, подібна політика спотворює умови для функціонування малих виробників, незважаючи на переваги, які має така форма організації сільськогосподарського виробництва з погляду сталого сільського розвитку [10; 11; 2]. Більше того, такі інструменти як інтервенції, фінансування продуктів і обсягів виробництва, засвідчили свою неефективність у Європейському Союзі (далі – ЄС) [12], що стало поштовхом для формування спільної аграрної політики ЄС на іншій методологічній основі. Тому забезпечення сталого сільського розвитку в Україні також потребує зміни змісту державної аграрної політики. Тож розглянемо, якою повинна бути спрямованість цих змін.

Головними критеріями сталого розвитку є зростання обсягів виробництва безпечної продукції для задоволення потреб населення, а також забезпечення економічної ефективності виробничих процесів [3, с. 60]. Саме тому сільський розвиток пов'язується з процесами регіоналізації систем продовольчого забезпечення [10; 11; 13]. В основу формування регіональних ланцюгів вартості покладені два принципово різні підходи: «стратегія ланцюга поставок» і «розширена територіальна стратегія» [13].

Стратегія ланцюга поставок ґрунтується на вибудовуванні інтегрованої мережі місцевих виробників та переробників агропродовольчої продукції. Головною метою інтеграції є ефективне управління виробництвом, контроль якості та безпечності продукції, ефективний маркетинг у процесах задоволення потреб споживачів у продуктах харчування [13]. Такі мережі мають характер агропродовольчих, тобто основним об'єктом системи матеріалору в ланцюгах постачання є продукція, призначена для кінцевого споживання, а ефективність мережі забезпечується за рахунок її «скорочення» [10] – налагодження прямих контактів у системі виробник-споживач. Агропродовольчі ланцюги мають важливе соціально-економічне значення, оскільки забезпечують більше можливостей для розвитку підприємництва, працевлаштування, зростання доходів у ефективних маркетингових каналах, сприяючи добробуту населення регіону.

Розширена територіальна стратегія виходить із розуміння багатofункціональності сільських ресурсів: ландшафтів, біологічного розмаїття, культури та традицій, людських ресурсів

тощо. Ці ресурси можуть бути потенційно залученими до широкого кола ініціатив, сприяючи тим самим розвитку нових видів діяльності та формуванню нових взаємозв'язків між різними типами учасників [13]. Основою формування вартості в регіональному ланцюжку є територіальна ідентичність та комбінації продуктів і послуг (наприклад, спеціалізація місцевих виробників на вирощуванні тих чи інших овочів, плодів, ягід може бути основою для проведення різноманітних свят і фестивалів регіонального та національного масштабів за належного маркетингового супроводження, що дасть поштовх розвитку туристичної діяльності та інвестуванню [11]). Зрозумілим є те, що основу територіальної ідентичності, брендингу та маркетингу місць становить диверсифіковане сільськогосподарське виробництво продукції, призначеної для кінцевого споживання.

В Україні сільськогосподарське виробництво продукції споживчого кошика має недостатній рівень організації та стримується низкою чинників, серед яких можемо виділити такі:

- виробництво овочів, плодів, ягід та винограду, а також продуктів тваринництва сконцентроване переважно в господарствах населення;

- фактично немає ринкової та заготівельно-збутової інфраструктури, що ускладнює доступ виробників до організованого ринку, а також зумовлює значні втрати продукції у процесах зберігання;

- недостатньо розвинутими є рівень кооперації виробників у сільській місцевості та переробна галузь;
- різні типи виробників мають нерівний доступ до інструментів державної підтримки, а самі інструменти є неефективними з погляду розвитку садівництва, овочівництва, тваринництва, переробних галузей тощо.

Необхідно акцентувати увагу на тому, що питання вдосконалення структури сільськогосподарського виробництва не розглянуто в «Єдиній комплексній стратегії та плані дій розвитку сільського господарства та сільських територій в Україні на 2015-2020 роки» [1] ні в контексті продовольчої безпеки, де увага зосереджується переважно на адресній допомозі незабезпеченим верствам населення та моніторингу продовольчої безпеки, ні під час формулювання заходів із розвитку агропродовольчих ланцюгів. Це свідчить про недостатню глибину опрацювання цієї проблеми та недостатню ефективність пропонуваніх для її вирішення механізмів. На нашу думку, реформування сільськогосподарського

виробництва, що має на меті забезпечення сталого сільського розвитку, полягає в забезпеченні переходу від індустріальної моделі ведення сільського господарства до моделі локальних ринків продуктів кінцевого споживання, нішевих продуктів, конкурентоспроможних також і у глобальному масштабі.

Серед основних напрямів удосконалення державної політики в галузі, реалізація яких сприятиме вищезазначеним структурним трансформаціям сільськогосподарського виробництва, можна виділити, зокрема такі:

- за збереження ринкового цінового регулювання та державних інтервенцій на аграрному ринку необхідно обов'язково передбачити серед об'єктів державного регулювання агропродовольчу продукцію споживчого кошика, особливо ті види, обсяг виробництва яких не задовольняє потреби внутрішнього ринку;

- запровадження грантових схем фінансової підтримки сільськогосподарських виробників (із визначенням пріоритетів за галузевим принципом, а також за способами організації та ведення виробничої діяльності) із закріпленням механізму та критеріїв до учасників у формі закону, що зробить цей процес більш прозорим, зрозумілим та прогнозованим;

- урегулювання правового режиму функціонування особистих селянських господарств із визначенням механізмів та інструментів їх фінансової участі у функціонуванні та розвитку локальної громади, як невід'ємницьких одиниць;

- сприяння в запровадженні процедур брендингу та маркетингу місць через удосконалення методичного забезпечення територіально-просторового планування населених пунктів, а також шляхом проведення роз'яснювальної та консультативної роботи представництвами центральних органів виконавчої влади на місцях і запровадження нових сервісів;

- державне фінансування освітніх проєктів (короткострокові програми, тренінги та майстер-класи для представників малого та середнього бізнесу в сільському господарстві) із навчання технологіям маркетингу та ринкового аналізу, основам підприємництва, використанню програмних продуктів для планування, обліку, контролю та аналізу виробничих процесів, а також освітніх проєктів для представників місцевих органів самоврядування щодо залучення зовнішнього фінансування та

програм технічної допомоги (наприклад, проєктів Tacis, USAID) у сфері захисту довкілля та соціальної діяльності, сприяння інноваціям, розбудови громадянського суспільства, промоції місць та адміністрування тощо.

Висновки. Отже, масштаби сільськогосподарського землекористування визначають пріоритетність реформування структури сільського господарства як основи для забезпечення сільського розвитку. Вектором структурних трансформацій повинна стати орієнтація на вибудовування регіональних продуктивних мереж, що мають важливе соціально-економічне значення з погляду розвитку села: сформовані та ефективні регіональні ланцюги вартості, з одного боку, виступають засобом формування просторових та економічних взаємозв'язків у системі «село-місто» регіону, а з іншого – формують економічну основу для диверсифікації сільської економіки. Пріоритети державної політики щодо забезпечення сталого розвитку сільських територій слід розглядати в контексті диверсифікації сільськогосподарського виробництва, зміщення акценту з зернових і технічних культур на продукцію споживчого кошика. Це потребує вдосконалення наявних механізмів державної підтримки галузі, зорієнтованих сьогодні на індустріалізацію сільського господарства України: визначення серед переліку об'єктів державного цінового та ринкового регулювання продукції кінцевого споживання, особливо тих видів, обсяги виробництва яких не задовольняють потреби внутрішнього ринку; запровадження грантових схем фінансової підтримки сільськогосподарських виробників; урегулювання правового режиму функціонування ОСГ; сприяння розвитку процесів брендингу та промоції місць; розвиток освітніх програм для представників господарського та інституціонального секторів тощо. Підвищення соціо-еколого-економічної ефективності сільськогосподарського виробництва у процесі його диверсифікації та регіоналізації, на нашу думку, створить необхідні умови для стане поштовхом для подальшої реалізації якісних змін щодо параметрів використання сільських ресурсів, формуючи платоспроможний попит на селі щодо різноманітних товарів та послуг, фінансовий ресурс для розвитку несільськогосподарських видів діяльності, соціальний потенціал для реалізації ефективного самоврядування та ін.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Єдина комплексна стратегія та план дій розвитку сільського господарства та сільських територій в Україні на 2015-2020 роки: Проект від 26.10.2015 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://minagro.gov.ua>.
2. Павлов О. Сільські території України: функціонально-управлінська модель: монографія / О. Павлов. – Одеса: Астропринт, 2009. – 344 с.
3. Mitiai O. Competitiveness of agriculture enterprises as the main factor of sustainable development in agricultural sphere / O. Mitiai, V. Lagodiienko, V. Safonov // *Economic Annals-XXI*. – 2015. – Vol. 155(11-12). – P. 59-62.
4. Структура земельного фонду України та динаміка його змін [Електронний ресурс] (за станом на 13.07.2016) // Державна служба України з питань геодезії, картографії і кадастру. – Режим доступу: <http://land.gov.ua/info>.
5. Статистичний щорічник України за 2015 р. / за ред. І. Жук. – К.: Державна служба статистики, 2016. – 586 с.
6. Eppler U. Urban-Rural Linkages and Global Sustainable Land Use / U. Eppler, U.R. Fritsche, S. Laaks [Electronic resource] // *GLOBALANDS Issue Paper*. – 2015. – May. – Accessed mode: http://www.iinas.org/tl_files/iinas.
7. Продовольча безпека в Україні погіршилась. Огляд основних індикаторів за 2015 р. [Електронний ресурс] (за станом на 20.01.2017) // Економічний дискусійний клуб. – Режим доступу: <http://edclub.com.ua/analitika/prodovolcha-bezpeka-v-ukrayini-pogirshylasya-oglyad-osnovnyh-indykatoriv-za-2015-rik>.
8. Про державну підтримку сільського господарства України: Закон України від 24.06.2004 № 1877-IV [Електронний ресурс] // Верховна Рада України. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1877-15>.
9. Про стимулювання розвитку агропромислового комплексу України: проект Закону України від 27.10.2015 р. [Електронний ресурс] (за станом на 19.07.2016) // Міністерство аграрної політики та продовольства України. – Режим доступу: <http://minagro.gov.ua/node/18940>.
10. Renting H. Understanding alternative food networks: exploring the role of short food supply chains in rural development / H. Renting, T. Marsden, J. Banks // *Environment and Planning*. – 2003. – Vol. 35. – P. 393-411.
11. Marsden T. Rural development and the regional state: Denying multifunctional agriculture in the UK / T. Marsden, R. Sonnino // *Journal of Rural Studies*. – 2008. – Vol. 24.- P. 422–431.
12. Розвиток сільських територій в системі євроінтеграційних пріоритетів України: [монографія] / за наук. ред. В. Борщевського. – Львів: Ін-т регіональних досліджень НАН України, 2012. – 216 с.
13. Tregear A. Regional foods and rural development: The role of product qualification / A. Tregear, F. Arfini, G. Belletti, A. Marescotti // *Journal of Rural Studies*. – 2007. – Vol. 23. – P. 12–22.